

Korunk félelemvilágai

JAN-HEINER TÜCK

Diagnózis és terápia teológiai nézőpontból

„Félelemből semmi nem lesz.”

Peter Handke¹

1967-ben született. Teológus, a dogmatika és a dogmatörténet professzora a bécsi egyetemen. Legutóbbi írását 2006. 5. számunkban közzeltük. — A szöveg, mely itt jelenik meg először, előadasként hangzott el 2018. július 31-én Salzburgban.

¹Peter Handke: *Vor der Baumschattenwald nachts. Zeichen und Anflüge von der Peripherie 2007–2015.* Jung und Jung, Salzburg – Wien, 2016, 284.

²Eva Horn: *Zukunft als Katastrophe.* Fischer, Frankfurt a. M., 2014.

³Vö. Sibylle Leitscharoff: *Im Labyrinth der Kreise. Aus einer Dante-Werkstatt.* In Jan-Heiner Tück – Tobias Mayer (szerk.): *Nah – und schwer zu fassen. Im Zwischenraum von Literatur und Religion.* Herder, Freiburg i. Br., 2017, 54–96.

A következők során korunk kollektív félelmei állnak majd a középpontban, azokkal az átalakulásokkal együtt, amelyek a háttérben húzódnak. Hogyan lehet, hogy a jövő, amelyhez oly sokáig derűlátó remények kapcsolódtak, mára kellemetlen érzéseket, sőt félelmet keltő tényező lett? Az utópikus gondolkodás korai formái még nagyjából az emberség mértékének fokozódását remélték a tudományos, gazdasági és technikai fejlődéstől, ma viszont már a jövőt sötét színekkel megfestő és félelmet gerjesztő disztópiák virágkorát éljük. *A katasztrófának látott jövő* — ezt a címet adta a kérdéssel foglalkozó fontos tanulmányának Eva Horn, aki könyvében az éghajlatváltozást, az atomháborút és korunk más disztópiáit elemzi.²

1. A múlt poklai — az áldozatok és a bűnösök ellentétes félelmei

A modern kor politikai utópiái a túlvilágról erre a világra helyezték át az új égre és az új földre irányuló reményeket: már nem Istentől várják az üdvösséget, hanem abban bíznak, hogy a történelem folyamán maguk az emberek fogják megalkotni. A politikai utópiákat azonban az a belső feszültség terheli, hogy az üdvösség szekuláris ígéreteinek gyakorlati megvalósítása szinte mindig erőszakkal és terrorral jár együtt. A megígért földi menny helyett az utópiák harcosai gyakran pokoli körülményeket idéztek elő, legalábbis azok számára, akik a fejlődés rossz oldalán álltak, s ezért reakciónak vagy osztályellenségnek számítottak. Átalakult a pokol fogalmának jelentése: az *inferno* már nem a gonosztevők halál utáni tartózkodási helye, hanem a börtön, a munkatábor, a koncentrációs tábor, ahová a rendszer ellenségei, a párt szemében reakciónak minősülő vagy (a Harmadik Birodalom esetében) az életre nem méltó fajhoz tartozó alakok kerülnek. Nem véletlen, hogy Primo Levi és mások, akik túléltek a koncentrációs tábort, a Dante-féle *Infernóra* támaszkodva mutatták be a táborban eltöltött hónapjaikat.³ De szintén sokak számára pokollá váltak a kommunista diktatúrák, amelyek az osztály nélküli társadalom ígéretével Isten nélkül kívánták megvalósítani Isten országát. Az elnyomással és zaklatásokkal teli ször-

nyú múlt árnyéka egészen napjainkig ér. A történelem színterén ma is harcok folynak, hiszen vita tárgyát képezi, hogy miként kell értelmezni a múltat. Némi leegyszerűsítéssel úgy fogalmazhatnánk: a bűnösök attól félnek, hogy hiába próbálták elmosni gáztetteik nyomait, végül mindenre fény derülhet; az áldozatok ellenben attól félnek, hogy nem lesz részük igazságszolgáltatásban, s minden úgy folytatódik, mintha mi sem történt volna. Ha szinte teljes fedésben vannak egymással a régi és az új elítéltek, az áldozatok joggal félhetnek attól, hogy nem férhetnek hozzá a levéltárakhoz, és számos dokumentum eltűnhet.

Trojanow regényének példája

⁴Ilija Trojanow: *Macht und Widerstand*. Fischer, Frankfurt a. M., 2015.
Lásd erről a szerzővel készült beszélgetést: „Ist die Vielfalt der Religionen ein Gottesbeweis?“ *Über transreligiöse Wanderschaft und die Abgründe der Vergangenheit*. In Jan-Heiner Tück: „*Feuerschlag des Himmels*“. *Gespräche im Zwischenraum von Literatur und Religion*. Herder, Freiburg i. Br., 2018, 159–189.

Macht und Widerstand [Hatalom és ellenállás] című regényében Ilija Trojanow megragadó formában mutatta be, hogyan zajlik ez a múltért vívott harc a posztkommunista Bulgáriában.⁴ A mű két személy ellentétét ábrázolja. Az egyik az opportunista Metodi Popow, a rezsim haszonélvezője, aki kihallgatásokat vezetett, s előrejutása érdekében az emberi életet sem tartotta túl drágának, csak vezető szerepet tölthessen be az államapparátusban; a másik Konstantin Scheitanow, a hajlíthatatlan anarchista és ellenálló, aki már 1953-ban a levegőbe repített egy Sztálin-szobrot, amiért letartóztatták, kihallgatták és megkínózták, de a legcsekélyebb kompromisszumot sem volt hajlandó megkötni a rendszerrel. A kommunizmus összeomlása után felmerül a kérdés: kinek szolgálnak majd igazságot? Megússza-e Popow, a karrierista hóhér, aki állítása szerint csak a hazáját szolgálta és a kötelességét teljesítette? Jóvátételt kap-e Schweitanow, az áldozat, akinek éveket raboltak el az életéből, és a szerelméhez fűződő viszonyát tönkretették a rendszer zaklatásai? Hamar kiderül, hogy bonyolult a helyzet. Megtörténtek-e egyáltalán a szörnyűségek, amelyekről az áldozat beszámol, ha nincsenek már tanúk, akik igazolhatnák őket? Vannak-e dokumentumok, amelyek egyértelműen bizonyítják a gáztetteket, vagy meghamisították őket? És ha vannak még dokumentumok, megtalálhatók-e még a levéltárak labirintusában? És ha megtalálhatók, ki dönti el, hogy kiadhatók-e? Nem lehet tudni, hogy a múltért vívott harcnak mi lesz a végeredménye.

Ahogy Trojanow regényéből kiderül, az áldozatok attól félnek, hogy örökre homályba merül és elfelejtődik, ami megkeserítette, traumatizálta vagy visszavonhatatlanul tönkretette az életüket. Azon tipródnak, vajon a múlt tudatos meghamisításával kínzóik örökre mentesíthetik-e magukat a felelősség alól. Popow ezredes meghal, mielőtt ügyét feltárnák, és eljárását indíthatnának ellene. Scheitanow megzavarja a kenetteljes temetést, s hangosbemondón tudatja halott ellenségével és a gyászolókkal: „És mivel kibújtál a jogos büntetés alól, a legszörnyűbb pokolra fogsz kerülni: örökre megvetéssel sújt majd az utókor.”⁵ Ily módon azonban a sorok között felmerül az a kérdés, van-e olyan független tényező, amely csorbítatlan fel tudja fedni az igazságot. Hans Jonas, a filozófus egy helyütt azt mondja a levéltárak Sztálin idejében végrehajtott tiszto-

⁵Ilija Trojanow: *Macht und Widerstand*, i. m. 474.

⁶Lásd ehhez Peter Handke egyik jegyzetét (*Vor der Baumschattenwand nachts*, i. m. 14.): „Akik sóhajtoznak és kínlódnak, azok azt igénylik, hogy feléjük forduljunk, hogy áthagyományozzuk őket, hogy rögzítsük a sorsukat, de nem képekben, és végképp nem a televízióban”; „aki mindent megért, semmit sem bocsát meg” (27.).

A bűnösök és az áldozatok félelme

⁷Eberhard Jüngerl: „*Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*“ aus *theologischer Perspektive*. In uő: *Ganz werden*. Theologische Erörterungen V. Mohr, Tübingen, 2003, 323–344.

gatásával kapcsolatban: ha az áldozatok nem tudnak felmutatni tanút, aki igazolja, hogy valóban jogtalanul bántak velük, és a bűnösök úgy tesznek, mintha semmit sem követtek volna el, akkor felmerül a kérdés, valóban örökre kitörölhető-e az emlékezetből, ami történt. A hatalom emberei mondják-e ki az utolsó szót, akik manipulálják a forrásokat? Vagy talán az a tény, hogy az igazságtalanság *egyszer* megtörtént, olyan tényező létét követeli meg, amely igazolja, hogy *minden időre szólóan* megtörtént — vagyis valamiféle „örök emlékezet”, olyan „világkrónika” létét igényli, amelyben minden fel van jegyezve? Az a képtelen helyzet, hogy a dokumentumok tudatos meghamisítása miatt már nem rekonstruálható a múlt, mintegy megköveteli Isten létét, olyan kívánalmat eredményez, amely az áldozatokkal vállalt emlékezeti szolidaritásnál fogva végső soron az utolsó ítélet pontjára mutat.⁶

Mindezek után teológiai szempontból a következőket mondhatjuk a bűnösök és az áldozatok félelmével kapcsolatban.

1. A történelemnek vannak olyan nem szűnő kérdései, amelyek átnyúlnak a végidő eseményébe, vannak olyan görbe vonalak, amelyek a történelmen belül nem egyenesíthetők ki. Az áldozatok szenvedése, ha senki sem bűnhődött miatta, a gaztettek, amelyekért soha nem kellett felelniük a bűnösöknek, hiánytalan feldolgozásért és tisztázásért kiált, ha — Schiller és Hegel vélekedésével ellentétben — a világtörténelem nem hozhat végső ítéletet a világ fölött.⁷

2. „Szükségünk van Istenre, aki nem felejt.” A világkrónika vagy a mindent magában foglaló történeti levéltár igényének teológiai szempontból a *memoria Dei* és az ítélet eszméje feleltethető meg. Az ítélet az az esemény, amely elismeri az áldozatok szenvedésének méltóságát és rávilágít a bűnösök igazságtalanságaira. Ebben az eseményben áll elő a történelem „igazsága”.

3. Az igazság előállításának eseményeként felfogott ítélet azonban nem csupán a történelem színtereit, az emberiség szenvedés- és büntörténetének, az elnyomás és a zaklatások nagy csomópontjait érinti. Élettörténetünk mikroszintjeire is kiterjed, amelyeket többé-kevésbé szintén bűnösségi és áldozati minták, fény- és árnyékszférák hatnak át. Nemcsak szenvedéseink, sebeink és traumáink vannak, de mulasztásaink, vétkeink és gonosz tetteink is, amelyekért felelősséget kell vállalnunk, mert élettörténetünk csak így kerülhet Isten színe előtt az igazság fényére. Akiben megvan az a nagy remény, hogy az ítélet eseményének alkalmával egész lényével és a többi emberrel együtt az igazság fényére jut (és a hit erre a reményre bátorít), annak már most megváltozik az élete. A remény nem jogosít fel tétlen várakozásra, hanem cselekvően visszahat a jelenre, a konkrét életvezetésre. Aki hibát követ el vagy bűnbe sodródik, mindig rászorul arra, hogy a sértettek megbocsássanak neki — és ugyanígy az is feladata, hogy ne tapassza hozzá hibáikhoz, ne láncolja hozzá bűneikhez azokat, akik kárára vagy ártására voltak. Amire neki magának szüksége van, azt másoktól sem tagadhatja

meg: biztosítania kell azt a szabad teret, amelyben a másik megváltozhat. De mi van akkor, ha teljesíthetetlennek tűnik ez a feladat? Ha a traumák és a sérülések oly mélyre nyúlnak, hogy emberileg lehetetlen a megbocsátás?

2. Az Isten nevében fellépő erőszak — avagy a halálfélelem globalizálódása

2001. szeptember 11. azt az időpontot jelzi, amikor a félelem vilámként csapott be az emberiség kollektív tudatába. „Dél-Manhattan kapitalista citadelláinak szimbolikus erejű leomlása”⁸ hosszú távon megváltoztatta azt, ahogyan a világot látjuk. A merénylőknek sikerült valóra váltaniuk szándékaikat: a nyugati világban eluralkodott a bizonytalanság és a félelem érzete. Egy csapásra nyilvánvalóvá vált, hogy a nyitott társadalom nagyon is sebezhető. Bárkit bármikor bárhol baj érhet. A madridi, londoni, párizsi, koppenhágai, nizzai és berlini merényletek rávilágítottak, hogy a militáns dzsihadizmus a félelem globalizálására törekszik.

Nem könnyű feltérképezni az erőszakra hajló dzsihadizmust, hiszen minden olyan magyarázat leegyszerűsíti a helyzetet, amely csupán egyetlen okra vezeti vissza. Megdöbbenő, hogy a merénylők nemcsak a saját életüket áldozzák fel, de ártatlan civilek életét is tudatosan kioltják. Hogy juthatnak el idáig? Milyen mozgatórugók vannak? A kései modernitás nihilizmusa fertőzte volna meg őket, hiszen úgy vetik el maguktól az életet, mintha mit sem érne, számos más ember életével együtt? Ezzel kapcsolatban Jürgen Manemann „cselekvő nihilizmusról”⁹ beszél, amelynek képviselői nem riadnak vissza attól, hogy saját maguk megsemmisítése árán semmisítsenek meg másokat, nyoma sincs bennük az empátiának, s veszedelmes eleggyé ötvözik a holttestek iránti vonzalmukat és az értelemvesztést. A dzsihadisták nihilizmusa gyakran egzisztenciális úrból fakad, abból az érzésből, hogy ki vannak rekesztve a társadalmi életből.

Ennek a magyarázatnak van is igazságtartalma, elvégre a dzsihadizmus legszélsőségesebb formáját képviselő öngyilkos merénylők valóban a „többiek” célzott és hatékony megsemmisítésére törekednek. Újabb naplójegyzeteiben Peter Handke „emberiségkiirtó kéjenceknek” nevezi a merénylőket.¹⁰ Egyúttal arra is rámutat, hogy „a vallás és az irtalmas Isten nevében” rendeznek vérfürdőt, s ily módon visszaélnék Isten nevével. Mindez a dzsihadisták valószínűleg önértelmezésének problémáját állítja eléink, amelynek a kutatás rendszerint csekély figyelmet szentel, többnyire azért, hogy az iszlám ne tűnhessen a militáns dzsihadizmus forrásának. Csakhogy halálmegvető bátorságukért a merénylők nemcsak a szellemi társaik ujjongására számítanak, azaz nemcsak e világi elismerésre, hanem túlvilági jutalomra is. Egyáltalán nem szándékuk, hogy örökre a semmibe hulljanak, hanem elismerésre vágnak: mások és

⁸Jürgen Habermas:
Der gespaltene Westen.
Suhrkamp, Frankfurt a.
M., 2004, 12.

⁹Jürgen Manemann:
*Der Dschihad und der
Nihilismus des Westens*.
Transcript, Bielefeld, 2015.

¹⁰Peter Handke:
*Vor der Baumschatten-
wand*, i. m. 388.

¹¹Vö. Hans G. Kippenberg – Tilman Seidensticker (szerk.): *Terror im Dienste Gottes. Die „Geistliche Anleitung“ der Attentäter des 11. September 2011*. Campus, Frankfurt a. M. – New York, 2004, 17–27.

¹²Részletesebben lásd Jan-Heiner Tück (szerk.): *Sterben für Gott – Töten für Gott? Religion, Martyrium und Gewalt*. Herder, Freiburg i. Br., 2015.

¹³Vö. Peter Sloterdijk: *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 2006, 338–352.

¹⁴Vö. Hans Magnus Enzensberger: *Schreckens Männer. Versuch über den radikalen Verlierer*. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 2006.

¹⁵Vö. Wolfgang Schmidbauer: *Der Mensch als Bombe. Eine Psychologie des neuen Terrorismus*. Rohwolt, Hamburg, 2003.

¹⁶Britta Mühl: *Faszination Dschihad. Von Sinnleere und Todesliebe. Zu einem Buch von Jürgen Manemann*. Internationale Katholische Zeitschrift *Communio* 46 (2017), 154–162.

Isten elismerésére. A paradicsomba robbantják be magukat — legalábbis szándékuk szerint. A vértanúság szempontjából oly fontos eszkatologikus jutalomnak jelentős szerepe van a dzsihadista ideológiában. Abban az „útmutatóban”, amelyet Muhammad Atta börtöndjében találtak, csak úgy hemzsegnek a rituális előírások, az imádságok, a Korán-idézetek és a muszlim hagyományból származó egyéb rendelkezések. Kétségkívül azért tanulta meg kívülről a szövegeket, hogy könnyebben legyőzze küldetésével kapcsolatos kételyeit és halálfélelmét. Nem véletlen, hogy az „útmutató” hét alkalommal is említi: a merénylet után nyomban egyenes út vezet a paradicsomba.¹¹

Ugyanakkor az öngyilkos merénylők motivációi nem szűkíthetők kizárólag vallási tényezőkre. Tetteikben politikai, társadalmi, gazdasági és pszichológiai mozzanatok is szerepet játszanak, amelyeket e helyütt csak futólag tudok megemlíteni.¹² Számos muszlim érzelmi háztartásában nagy súllyal van jelen az Amerikával és Izraellel, a „nagy” és a „kis sáttánnal”, a „keresztesekkel” és a „cionistákkal” szemben táplált gyűlölet. Gyűlöletet gerjesztettek a Nyugat ellen mind a nyugati gyarmatosítók birodalmi politikájának késleltetett következményei, mind a kétes értékű katonai beavatkozások, a korrupt rezsimeknek nyújtott támogatások és az emberi jogokat semmibe vevő táborok (például Guantanamo) és börtönök (például Abu Ghraib). A tudományos-technikai civilizáció dominanciája és a Nyugat gazdasági ereje sokszor szintén negatív hatást fejtett ki. Ennek következtében a dzsihadizmus könnyen barátokra és ellenségekre tudja tagolni az emberiséget, s a felháborodás gond nélkül mozgósítani tudja a szélsőségeseket.¹³

A jelenségnek azonban szociálpszichológiai összetevői is vannak. A társadalom peremén élő és kilátástalan helyzetben lévő „radikális vesztesek” szemében nyilván vonzó, hogy a „hitetlenek elleni harc” keretében végbevitt látványos tetteikkel pillanatok alatt a média érdeklődésének fókuszába kerülnek.¹⁴ Magatartásukat egyesek a nárcisztikus zavar diagnózisának alapján értelmezték, és olyan „explozív nárcizmust” tulajdonítottak nekik, amely összeomlással fenyegető önérzetüket hatalmas pusztító cselekedettel kompenzálja.¹⁵ A jelek szerint lenyűgöző távlatot nyújt, hogy valaki egy pillanatra „mások életének és halálának ura” lehet.¹⁶

Foglaljuk össze ismét néhány pontban a mondottak teológiai jelentőségét:

1. A militáns dzsihadisták akkor is Isten nevében hajtják végre a merényleteket, ha csak felszínes vallási szocializációban részesültek, vagy éppen friss megtérők. Esetükben visszás egységbe kerül az Istenért vállalt halál és az Istenért végrehajtott gyilkosság. Éppen ezért komolyan kell vennünk az erőszak teológiáját, amely magatartásuk háttérében rejlik. A muszlim hagyomány szerint az Allah ügyéért indított dzsihádban eleső harcosok tanúnak, *sahid*nak számítanak. Arról rendszeresen viták folytak, hogy mikor és milyen

körülmények között minősíthető valamely eseménysorozat dzsihádnak. Abban megegyezés van, hogy a gyerekeknek, a nőknek és az időseknek mindenképpen védelmet kell élvezniük. A Korán tükrében a harcosok öngyilkossága is tabunak számított. Korunk militáns dzsihadizmusa viszont szakít ezzel a két meggyőződéssel: a merénylők fegyverként vetik be az életüket, s ártatlanok életét oltják ki. A muszlim teológia részéről ez a gyakorlat csak elutasításba ütközhet, és ütközött is rendszeresen.

2. Az öngyilkos merénylők semmiképpen sem nevezhetők vértanúknak. A merénylők gyilkosok, akik célzottan félelmet és rémületet keltenek, s ezért nem avathatók hőssé és vértanúvá. Ezzel csak megcsúfolnánk áldozataikat.

3. Ugyanakkor nem is szabad diabolizálnunk a merénylőket és támogatóikat. Mindannyian emberek, akik megváltozhatnak és felülbírálhatják korábbi magatartásukat. Aki sátánnak kiáltja ki őket, csak megkettőzi a dzsihadista ideológia ellenségeikkel és barátokkal számoló konstrukcióit. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a dzsihadista erőszak legtöbb áldozata muszlim. Ezért nem érhetünk egyet a médiával, amely egy kalap alá veszi és stigmatizálja az összes muszlimot. Aki azzal a szándékkal számol be a dzsihadista erőszakról, hogy idegen- és az iszlámmellenes hangulatot szítson, maga is fokozza a félelmet, s ezért nem gyógyítja, hanem elmélyíti a társadalmi szakadékokat.

3. A digitális istenszem — avagy az átlátszó társadalom keltette félelem

Annak következtében, hogy az erőszakra hajló dzsihadizmus világméretű félelmeket keltett, a biztonsági intézkedések is soha nem látott méreteket öltöttek. Paradox mellékhatásuk, hogy a szabadságot, amelynek megvédésére hivatottak, a megfigyelés kényszerével együtt veszélybe is sodorják, sőt ki is üresítik. A digitális istenszem mindent ellenőrzése alatt tart, még az okostelefon-tulajdonosok magánszférájába is behatol. Egyik utolsó könyvében Eugen Biser müncheni teológus annak a véleményének adott hangot, hogy a modern kor technológiai civilizációja fokozatosan kisajátítja magának Isten tulajdonságait. Úgy is fogalmazhatnánk, mondja Biser, hogy a technológiai lehetőségek körének tágulásával az ember látszólag magáévá tudja tenni azokat a kincseket, amelyeket egykor a mennyben remélt magának. Végre olyan akar lenni, mint Isten, meghódítja az eget, úrhajóival *mindenütt jelen van*, a globális megfigyelési technológia révén *mindentudó* lesz, és a biotechnika szinte teremtői *mindenhatósággal* ruházza fel.¹⁷

Nem kell mindenben egyetértenünk azzal, amit Eugen Biser mond, de kétségtelen, hogy megállapításai meglepően aktuálisak ma, amikor oly sok vita folyik a titkosszolgálatok és a Google, a Facebook, az Apple, a Twitter és más nagyvállalatok adatmentési gya-

¹⁷Eugen Biser: *Der obdachlose Gott. Für eine Neubegegnung mit dem Unglauben*. Herder, Freiburg i. Br., 2005, 75sk.

korlátával kapcsolatban. Az arcátlan adathalászat és a hatalmas méreteket öltő adatgyűjtés mozgatói mintha az ember szolgálatába próbálnák állítani a mindentudást, amely eddig csak Istennek járt ki. Amit az emberek az elektronikus kommunikáció eszközeivel elmondanak és leírnak, akár legbelsőbb dolgaikról is, nem marad meg a magánszféra védett terében, hanem a biztonság és az átláthatóság nevében elektronikus szemek és fülek figyelik, amelyek nem felejtik el, amit egyszer már láttak és hallottak. Az amerikai Nemzetbiztonsági Ügynökség éveken át több millió mobiltelefon-tulajdonos beszélgetéseit lehallgatta, és az említett internetes nagyvállalatoknál sem lehet jobb a helyzet. Az összegyűjtött adatokból kialakítják a felhasználók profilját, amelynek segítségével előre jelezhetővé és kereskedelmi célokra felhasználhatóvá válik a viselkedésük. Eric Schmidt, a Google egykori vezérigazgatója kendőzetlen őszinteséggel kijelentette: „Tudjuk, hol vagy. Tudjuk, hol voltál. Többé-kevésbé azt is tudjuk, hogy éppen mire gondolsz.”¹⁸

¹⁸Idézi Mathias Döpfner: *Offener Brief an Eric Schmidt*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2014. április 16., 9.

„Szép, új világ”

¹⁹Dave Eggers: *A kör*. Európa, Budapest, 2016, 79.

Kijelentésével nyilvánvalóvá tette, hogy lassan megszűnnek az a teljesen átlátható szép, új világ, amelyet *A kör* című regényében Dave Eggers még intő figyelmeztetés formájában mutatott be. Ebben a világban az a cél, hogy mindenkiről megtudható legyen a lehető legtöbb minden. Eggers regényében a világ minden pontján alig látható kamerákat helyeznek el, amelyek élő közvetítései bárhol a világon megtekinthetők. „Nem tudják, hogy látjuk őket, de látjuk.”¹⁹ A regényben ábrázolt világ kulcsszava az átláthatóság: mindenkinek és mindennek látszania kell. Akikben kételyek merülnek fel a transzparencia korlátlan érvényesülésével szemben, azok a regényben kivétel nélkül a rövidebbet húzzák. A könyv végén röviden szóba kerül, miért kész szinte mindenki az együttműködésre: mindenki látszani akar. Az a legfontosabb, hogy lássanak!

²⁰Vö. Yvonne Hofstetter: *Sie wissen alles. Wie intelligente Maschinen in unser Leben eindringen und warum wir für unsere Freiheit kämpfen müssen*. C. Bertelsmann Verlag, Berlin, 2014.

²¹Max Otte: *Je größer die Mythen vom Netz desto kleiner die Menschen*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2014. április 19., 13.

Mások is figyelmeztetni próbálnak arra, hogy a mindent látó, de láthatatlan elektronikus szem könnyen uniformizálhatja az emberek viselkedését.²⁰ „Az emberek egymáshoz igazítják a tetteiket és a gondolataikat. Aki tudja, hogy folyamatosan megfigyelik és fűrkészik, másként viselkedik, nem szabad többé. Még a nemzetközi kapcsolatok is átalakulnak. (...) Végül már csak mindenben hasonló cselekvők monokultúrai maradnak.”²¹ A figyelmeztetések ellenére továbbra is fenntartások nélkül rendelkezésre bocsátott felhasználói adatok tömeges mentését Eugen Biser nyomán a mindent látó isteni tekintet kisajátításának visszas kísérelteként foghatnánk fel, a semmit el nem felejtő isteni emlékezet szekuláris megfelelőjeként, a gondviselés új formájaként, amely mindent előre akar látni. Ahogy azonban a szabadság és az autonómia nevében egyesek határozottan tiltakoztak a tévesen értelmezett isteni mindentudás ellen, úgy ma sem hiányoznak azok, akik felemelik a szavukat az internetes nagyvállalatok és a biztonsági szolgálatok adatmonopóliuma ellen.

Ezúttal is érdemes mérleget vonnunk teológiai szempontból:

²²Martin Schleske:
*Herztöne. Lauschen auf
den Klang des Lebens.*
Adeo Verlag, Asslar,
2017, 235sk.

²³Vö. Jan-Heiner Tück
(szerk.): *Was fehlt, denn
Gott fehlt? Martin Walser
über Rechtfertigung –
theologische Erwidern-
gen.* Herder, Freiburg
i. Br., 2013.

²⁴Peter Handke – Peter
Hamm: *Es leben die
Illusionen. Gespräche in
Chaville und anderswo.*
Wallstein, Basel, 2006, 33.

1. Istent akár a „legnagyobb lehallgatási botránynak”²² is lehetne nevezni, hiszen mindent lát és mindenről tud. Ettől azonban még nem kell fenyegetve éreznie magát a hívő embernek, aki tudja, hogy egész életét figyelemmel kíséri Isten tekintete: „Járjak bár a halál árnyékában, nem félek semmi bajtól, mert te velem vagy, vessződ és pásztorbotod megvigasztalnak engem” (Zsolt 23,4). Az imádkozó ember szabadsága ki tud bontakozni, mert Isten nem szögezi könyörtelenül a múlthoz, és nem vezeti le a jövőt egyszerűen abból, ami eddig volt: „Ne rejtsd el előlem arcodat”, kéri a zsoltáros (Zsolt 27,9; 102,2). Akire Isten tekintélye irányul, annak nem kell mester-séges eszközökkel tekintélyt szereznie magának.

2. Az erkölcsi terhek bevallhatók, megbánhatók és feldolgozhatók Isten irgalmas tekintete előtt, hiszen a mennyben nagy az öröm a megtérő bűnösök miatt. Ha az ember megtér és elismeri a hibáit, megtörik „az önigazolási kényszer ingergazdag környezetében” beinduló bűnátíró mechanizmus,²³ de a hibáikat elismerőknek sem kell tartaniuk attól, hogy „kiterítik” őket. Nem kell megfélemleniük az élettörténetüket, nem kell felmutatható sikereikre, teljesítményeikre és érdemeikre redukálniuk önmagukat, hanem vétkeiket és kudarcaikat is elfogadhatják, szerves helyet biztosítva nekik saját élettörténetükben.

3. Antropológiai szempontból egyértelmű, hogy az embernek szüksége van mások tekintetére, és kezdettől fogva fontos számára mások elismerő tekintete. Ha viszont mindenáron feltűnésre vágyik, ha görcsösen mások figyelmét hajhássza, ha népszerűségi mutatóktól és Facebook-lájkoktól függ, akkor alapvetően fontos dolgot hagy figyelmen kívül. Egy helyütt Peter Handke arról beszél, mennyire megnyugtatta az a gondolat, hogy Isten látja őt: „Mindenkinek szüksége van arra, hogy lássák. (...) És ha tudatosítjuk, hogy Isten mindenestől lát minket, mindannyian teljesen megnyugodhatunk.”²⁴

4. Javaslatok a félelem meggyógyítására

Írásom címében azt ígértem, hogy javaslatokat fogok tenni a félelem terápiájára. Ahhoz nincs kellő jártasságom, hogy pszichológiai vagy szociológiai megoldásokkal álljak elő, de teológiai szempontból azért szeretnék néhány megjegyzést tenni a pokoltól való félelemmel, a halálfélelemmel és az életet átható félelmekkel kapcsolatban.

1. *A remény helyeként felfogott ítélet, avagy a pokoltól való félelem kioltása.* A félelem különböző formái, amelyeket az előzőekben áttekintettünk, szinte kivétel nélkül a végidőre mutatnak. A levéltárak meghamisítása miatt a múlt értelmezéséért vívott küzdelem, amelyről Ilija Trojanow regénye szól, olyan tényező létét követeli, amely meg tudja akadályozni, hogy hosszú távon sikert érjenek el a nyomaikat eltörölni próbáló bűnösök. A félelmet gerjesztő öngyilkos merénylők, akik fegyverként használják a saját életüket,

arra vetemednek, hogy embereket öljenek meg Isten nevében. Helyreigazítja-e majd őket Isten ítélete? De az a teljes átláthatóság, amelyet *A kör* című regényében Dave Eggers Isten szemének technikai örököséként állít elénk, szintén azt igényli, hogy teológiai szempontból megvizsgáljuk az emberi élet rejtett és háttérbe szorított vonásait. Könnyörtelenül fény derül majd mindenre, hogy pőreségében „kiteríthető” legyen az ember?

Az emberi tapasztalatban felfedezhető olyan minta, amelyben kirajzolódnak a feltámadásba és az ítéletbe vetett hit alapvonásai. Ilyen például az igazságosság — erkölcsi szempontból nélkülözhetetlen — vágya, az az igény, hogy a bűnösök ne diadalmaskodhassanak áldozataikon; de szintén ilyen az embernek az a törekvése, hogy valami maradandót hozzon létre a történelem mulandó anyagából, valami olyat, ami megőrzi a felejtéstől a nevét; és szintén ilyen az a vágy, hogy a halál által kimondott *nem* ne olthassa ki a szeretett másokra kimondott *igent*. Ezek az alapvető emberi tapasztalatok kapcsolódási pontot kínálnak ahhoz a hitbeli reményhez, amely eszkatologikus fénybe meríti a történelmet.

A pokoltól való félelem
kioltása

A hit olyan *igent* mond ki, amely erősebb, mint a félelemmel együtt járó tagadások. A hit olyan alapot kínál, amely gyógyírként szolgálhat az emberi félelmekben megnyíló feneketlen talajtalanságra. A hitet nem maga az ember állítja elő: a hit Isten önkinyilatkoztatására válaszol, és olyan történelmi elbeszélésből indul ki, amelynek sarokpontjait az jelöli ki, hogy Isten, a világ Teremtője végül bírálja és beteljesítője is lesz a történelemnek. A történelem folyamán nem vethetjük meg a lábunkat olyan ponton, ahonnan az egész történelmet áttekinthetnénk és értelmezhetnénk. Ha a történelem folyamán a történelemről gondolkodunk, soha nem lehetnek végérvényes eredményeink. A beteljesedés eseménye, amely a Megfeszített feltámadásával már elkezdődött, olyan drámai folyamatként gondolható el, amelynek során az ítélet krízisén átkelve megmentő erővel átalakul a világ és a történelem. A történelem tehát nem semleges terep, a történelmi tettek és események nem közömbösek, az emberi cselekvőkre vár valaki a történelem végén, egyikük sem süllyed alá a kozmikus közöny hatalmas tengerében. Éppen ellenkezőleg: az ítélet feltárja majd a történelem rejtett igazságát.

Az igazságot jelölő görög szóban, az *alétheiában* felfedezhető a feledés mitikus folyójának, a Léthének a tagadása, akárcsak a rejtett tartalmak feltárása, amelyet nyelvtanilag a *lanthanó* ige tagadása fejez ki. A Jelenések könyve, azaz János apokalipszise szerint csak a leölt Bárány tudja megnyitni és elolvasni a hét pecséttel lezárt könyvet. A leölt Bárány olyan Krisztus-cím, amely csak a Jelenések könyvében fordul elő, s a passió megmentő és megváltó erejére utal. Ha krisztológiai alapon reménykedünk a végső beteljesedésben, akkor azt mondhatjuk, hogy a címmel a könyv azt állítja a vérrel és könnyel áztatott történelemről: Krisztus, a feltámasztott Megfeszít-

tett megszünteti az áldozatok félelmét, akik attól tartanak, hogy szenvedésüket nem fogja elismerni senki — méltósággal ruházza fel ugyanis azokat, akiket megfosztottak a méltóságuktól, és nevükön nevezi azokat, akik névtelen számok lettek. Másrészt a leölt Bárány, aki meg tudja nyitni a könyv pecsétjeit, a bűnösöket is szembesíti bűneikkel, és szépitgetés nélkül eléjük tárja a múlt igazságát. Nem hagyja azonban részvételenül magukra őket, hanem melléjük áll, mert segíteni akar nekik abban, hogy állást tudjanak foglalni önmaguk ellen, magukhoz engedjék az immár feltáruló igazság fájaldalmát, megbánják tetteiket és bocsánatot kérjenek. Ítélet nélkül nincs beteljesülés, drámai krízis nélkül nem lehet eljutni az üdvösségre. Az igazság eszkatologikus megmutatkozása a megmentés jegyében áll, nem ad okot tehát arra, hogy félni kezdjünk a pokoltól, vagy apokaliptikus fenyegetéseket lássunk tornyosulni magunk felett. Az ítélet a remény eseménye. Az igazság ugyanis, amely megítél minket, útra kelt, hogy megmentsen bennünket.

2. *Az utolsó és az utolsó előtti tényezők megkülönböztetése: az eszkatologikus fenntartás és az ideológiai kritika.* A hit által nyújtott remény nem olcsó vigaszt kínál. Arra kötelez, hogy felemeljük a szavunkat, ha az emberek azt hiszik, túlléphetnek a végesség horizontján és Isten szerepébe helyezkedhetnek. A politika totalitárius kísértésével szembesülve Erik Peterson élesen fellépett egykori szövetségesével és barátjával, Carl Schmitt-tel szemben. A totális állammal szembehelyezte a *Christus imperator*t, s így rávilágított a kor politikai ideológiájának korlátaira. Azoknak az autokrata politikusoknak, akik ma búcsút intenek a hatalmi ágak megosztásának, és egy kézben próbálnak összefogni minden hatalmat, politikai és teológiai ellenállást kell kiváltaniuk. Ha az igazságszolgáltatás a politikai hatalom meghosszabbításává romlik, s ha a bíróságok a rendszer ellenségeinek bélyegzik és eltakarítják az útból a másként gondolkodókat, akkor az egyháznak nem simulékony alkalmazkodást, hanem éberséget és teológiai alapú tiltakozást kell tanúsítania.

Az eszkatologikus fenntartást azonban, amelyet Johann Baptist Metz az ideológiai kritika eszközeként fogott fel, a vallási fanatizmus valamennyi formájával szemben is érvényesítenünk kell. Az öngyilkos merénylők és ideológiai támogatóik azt hiszik, hogy végrehajthatják Isten ítéletét a „hitetlenek” ellen, mintha már most Isten szemszögéből láthatnák a világot. Csakhogy nem láthatják, s ezt érdemes többször is elmondanunk és leszögeznünk. De a dzsihadista erőszakról beszámoló médiának is óriási felelőssége van. Aki úgy ad hírt a terrorcselekményekről, hogy idegengyűlöletet gerjeszt, és az iszlámot általánosságban erőszakos vallásnak bélyegzi, maga is a vallási fanatikusok ellenség-barát-sémájához nyúl, nem pedig a megalapozatlanságára világít rá. A félelem kulisszái között még egy díszlettel kiegészíti a rémületet keltő kellékeket. Akkor is érdemes lennünk, ha nyugati politikusok az isteni gondviselés eszközének nyilvánítják vagy apokaliptikus szavakkal „a gonosz tenge-

²⁵Lásd erről Jan-Heiner Tüück: *Das Auge Gottes und der gläserne Mensch*. Internationale Zeitschrift Communio 44 (2015), 116–129.

Isten irgalmas tekintete és jelenléte

lye ellen indított harccá” avatják a saját politikájukat. A politika nem végső és utolsó, hanem utolsó előtti tényező, nem a végső és utolsó, hanem csak az utolsó előtti kérdésekben van létjogosultsága, kompromisszumokat kell kötnie, és nem lehet eszkatologikus töltete. Ugyanez mondható el a teljes átláthatóság dogmájával kapcsolatban is, amely azt hangoztatja, hogy a fokozott biztonsági intézkedésekkel párhuzamosan a terrorizmus és az erőszak nyomában járó globális félelmekre reagál. Rémálommal érne fel a tökéletesen átlátszó társadalom, ahol minden látható és minden elmenthető, ahol semmi sem kerül a felejtés homályába, és semmire sincs bocsánat. Egy ilyen társadalom megölné a szabadságot, amelyet pedig elvileg védeni kíván.²⁵

3. *Isten irgalmas tekintete és jelenléte — gyógyír a félelemre*. Mit tehetünk annak érdekében, hogy úgy érezzük, megbecsülnek minket és igazolva van a létünk? Gyűrjünk magunk alá másokat, hogy mi magunk jobb színben tűnjünk fel? Visszataszító lenne ez a viselkedés, és a keresztény hit azért is szép, mert másféle történetet mesél el, olyat, amely mentesíteni tud az öngazolás kényszerétől és a kudarcoktól való félelemtől. Ez a történet annak kegyelméről szól, hogy szabad annak lennünk, akik vagyunk, mert hibáink, gyengeségeink és bűneink ellenére elfogadnak minket, mindenféle teljesítménytől függetlenül. A történet, amely erről a kegyelemről szól, egyben a megtérés és a fájdalom története is — és végső soron az öröme, vagyis örömhír. Krisztus tekintete áll a középpontjában. Amikor a Feltámadott megjelent a tanítványoknak, nem vonta kérdőre őket, nem olvasta a fejükre árusításukat és hűtlenségüket, hanem békével köszöntötte őket és megígérte nekik rejtett jelenlétét: „veletek vagyok a világ végezetéig” (Mt 28,20). Aki meghallja és hittel elfogadja ezeket a szavakat, annak többé nem kell félnie. De hol vannak azok, akik ma hihetően el tudják mesélni ezt a történetet? És mi magunk vajon tudunk-e még hinni benne? Képzeljük csak el, hogy Isten ránk tekint, és pontosan így adja meg nekünk azt, amit mi magunk nem tudunk megadni magunknak: a tekintélyt és a méltóságot. Hihetetlen történet áll előttünk, amely ki tud szabadítani az öngazolás kegyetlen spiráljából és az öngazolási kényszert kíséző megannyi félelemből. „Hinni — széppé tenni a világot.”²⁶

²⁶Martin Walser: *Muttersohn*. Rohwolt, Hamburg, 2011, 329.

Görföl Tibor fordítása